

Ο Μυστικός Κήπος των Εικόνων του Φώτη Κόντογλου*

Του καθηγητή Νίκου Ζία,
που μελέτησε τον εικαστικό Κόντογλου

Δημήτρης Παυλόπουλος

Αναπληρωτής Καθηγητής
Ιστορίας της Τέχνης
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών
dempavl@arch.uoa.gr

Ο Φώτης Κόντογλου, εκτός από τη γνωστή πεζογραφική, μεταφραστική, ζωγραφική δραστηριότητά του, υπήρξε επίσης εικονογράφος εκδόσεων ήδη από τη δεκαετία του 1920 έως την τελευταία του τη δεκαετία του 1960. Στο προκείμενο άρθρο παρουσιάζονται συνοπτικά οι σημαντικότεροι σταθμοί της μακράς καλλιτεχνικής δημιουργίας του, τόσο το κοσμικό όσο και το θρησκευτικό έργο του, ενώ αποκαλύπτεται μια αγνοημένη έως σήμερα στην Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης πτυχή της σχέσης του με τον νεαρό μαθητευόμενό του Γιάννη Τσαρούχη: η οικειοποίηση από τον Κόντογλου ζωγραφικών έργων που είχε φιλοτεχνήσει ο μαθητής του Τσαρούχης τη δεκαετία του 1930. Την οικειοποίηση αυτή, παράξενη σελίδα στην Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης, την αποκάλυψε, πρώτη φορά, ο Τσαρούχης σε ντοκιμαντέρ για τη ζωή του, δεκαετίες αργότερα και αφότου είχε πεθάνει ο Κόντογλου!

Λέξεις ευρετηρίου

Φώτης Κόντογλου
Γιάννης Τσαρούχης
ζωγραφική
εικονογράφιση
οικειοποίηση έργων
Ιστορία της Νεοελληνικής Τέχνης

το άραυρέιο πο φίλο
Μωζι Μωκζιτα.
έτο ρικρό έντύμιο
Φίλι Μολλίτος

Εικόνα προηγούμενης σελίδας: Αυτοπροσωπογραφία του Φώτη Κόντογλου, ένα μικρό ενθύμιο για τον αγαπημένο του φίλο Κωστή Μπασιτά, το 1932, σε ιδιωτική συλλογή.

Ο Αϊβαλιώτης¹ πεζογράφος και ζωγράφος Φώτης Κόντογλου (1893/94/95²-1965)³ ιστορεί: «Εμένα το γραφτό μου ήταν να γεννηθώ στην Ανατολή, αλλά η ρόδα της Τύχης, που γυρίζει ολοένα, ξερίζωσε από τα θεμέλια τον τόπο μου και μ' έριξε στην ξενιτειά, σ' ανθρώπους που μιλούσαν την ίδια γλώσσα με μένα, πλην όμως που είχανε άλλα συνήθεια. Το πουλί το θαλασσοδαρμένο πώς βρίσκει έναν βράχο μέσα στο πέλαγο και κάθεται και στεγνώνει τα φτερά του, έτσι βρίσκουμαι κ' εγώ σε τούτα τα χώματα».⁴ Επειδή συνέβη να είχε χάσει στα δύο του χρόνια τον ναυτικό πατέρα του, τον ανέθρεψε η μητέρα του Δέσποινα μαζί με τον αγαπημένο θείο του, ηγούμενο της πατρογονικής μονής της Αγίας Παρασκευής Κυδωνιών, αρχιμανδρίτη Στέφανο Κόντογλου, από τον οποίον ο Φωτής ή, κατά τον μυθληνικό τρόπο, αλλά λόγω και του μικρού του δέματος, το Φωτέλι⁵ πήρε και το επώνυμό του, αλλάζοντας το πατρικό του (Αποστολέλλης).⁶

Τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα (1914-19) είχαν προηγηθεί ταξίδια του Κόντογλου στην Ευρώπη και η περιπετειώδης έκδοση του πρώτου βιβλίου του (*Pedro Cazas*).⁷ Είναι από τους πρώτους Έλληνες ζωγράφους, μαζί με τον Σπύρο Παπαλουκά (1892-1957), που ανακαλύπτουν την τέχνη του Αγίου Όρους το 1922.⁸ Το 1923 εκδίδεται το βιβλίο *Η τέχνη του Άθω* με αντίγραφα του τοιχογραφιών και φορητών εικόνων και με

Φώτης Κόντογλου, έργο του ομότεχνου και φίλου του Σπύρου Παπαλουκά (1892-1957), Παρίσι 1918.

ξυλογραφίες σε όρθιο ξύλο⁹ του φίλου του, ζωγράφου-χαράκτη Άγγελου Θεοδωρόπουλου (1883-1965). Τον ίδιο χρόνο, από τον Ιούλιο έως τον Αύγουστο, έκανε και την πρώτη έκθεση

Χαλκογραφία (Απόλλων) του Etienne Delaune (7 × 5,4 εκ., Στρασβούργο, Cabinet des Estampes).

Το εξώφυλλο του Φώτη Κόντογλου για τον Καραγκιόζη τον Μέγα του Φώτου Πολίτη (1924, 15,5 × 11,5 εκ., ιδιωτική συλλογή). Βιβλίο της συζύγου του μακεδονομάχου Ναταλίας Μελά (1871-1972), το εξώφυλλο και τα κοσμήματα του οποίου φιλοτέχνησε ο Κόντογλου, ενώ τυπώθηκε στην Αλεξάνδρεια το 1926 — ανατυπώθηκε στην Αθήνα το 1963 και το 1998.

Η οικογένεια του Φώτη Κόντογλου στο εσωτερικό του σπιτιού του, 1932, ωπογραφία. Το έργο αυτό αποτοιχίστηκε το 1978 και έκτοτε βρίσκεται στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου.

ζωγραφικών έργων του στη μεγάλη αίθουσα τελετών του Γυμνασίου Μυτιλήνης, μαζί με έργα του Κώστα Μαλέα (1879-1928) και της Πελαγίας Κούμπα (1893-1979).¹⁰ Το 1923 κυκλοφορείται και το βιβλίο του Βασάντα, λέξη που στα σανσκριτικά σημαίνει Άνοιξη· το εξώφυλλό του κοσμεύεται με ασπρόμαυρα σχέδιά του που παραπέμπουν ευθέως σε χαλκογραφίες του Γάλλου χαλκογράφου, μεταλλιστή, σχεδιαστή και χρυσοχόου Etienne Delaune (π. 1518/19-1583),¹¹ χαλκογραφίες οι οποίες έχουν αξιοποιηθεί και από άλλους Ευρωπαίους καλλιτέχνες γεγονός ενδεικτικό της ενημέρωσής του, εφόσον την επιλογή την προσγράψουμε σε εκείνον και όχι στον λόγο εκδότη του βιβλίου Χρυσόστομο (Χρύσο) Γανιάρη (1894-1966). Το εξώφυλλο επαναλαμβάνεται το 1924 στο βιβλίο του Φώτου Πολίτη (1890-1934) *Καραγκιόζης ο μέγας*. Το 1925 ο Κόντογλου κάνει τον γάμο του με την Μαρία Χατζηκαμπούρη το ζεύγος αποκτά μία κόρη, την Δέσπω (1927-2009), την Δεσπούλα, όπως την λέει ο ίδιος. Συνεργάζεται με περιοδικά (*Φιλική Εταιρία*,¹² *Ελληνικά Γράμματα*,¹³ *Νέα Εστία*¹⁴).

Η επόμενη δεκαετία, αυτή του 1930-40, έχει χαρακτηριστεί ως δημιουργική στην καλλιτεχνική

δημιουργία του Κόντογλου,¹⁵ όχι μόνο στη ζωγραφική, κοσμική και θρησκευτική, αλλά και στη χαρακτική.¹⁶ Το 1930 είναι τεχνικός επόπτης στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, όπου, μαζί με τον Τσαρούχη, ζωγραφίζει το σιντριβάνι της αυλής.¹⁷ Παίρνει βοηθούς του δυο νέους σπουδαστές της Σχολής Καλών Τεχνών, τον Νίκο Εγγονόπουλο (1907-1985) και τον Γιάννη Τσαρούχη (1910-1989) —ο δεύτερος, πολλά χρόνια μετά, στη δεκαετία του 1970, θα πει¹⁸ ότι ο Κόντογλου του ζητούσε να βάλει την υπογραφή του σε έργα του, που τα διόρθωνε κάπως κιόλας, για να ζήσει την οικογένειά του... Οδυνηρή για τον Τσαρούχη ήταν η συνάντησή του με τον Κόντογλου, όταν είναι σπουδαστής στη Σχολή Καλών Τεχνών, το 1928. «Μου μίλησε σαν ένας αυστηρός ασκητής και σε μισή ώρα είχε γκρεμίσει ή τουλάχιστον υποσκάψει ό,τι φαινότανε στερεώτατο. Ό,τι μου είπε με συνεκλόνησε, η ταραχή μου βάσταξε μέρες και μήνες και εξακολουθεί ακόμα. Μ' έφερε στο σημείο να πω τη φράση του Ευαγγελίου "τίς δύναται σωθῆναι", άγγιξε προβλήματα που η ανατροφή μου με κανένα τρόπο δεν με βοηθούσε να τα αντιμετωπίσω. Μούδωσε στα χέρια ένα κόμπο που ακόμα προσπαθώ να λύσω».¹⁹ Και αλλού γράφει:

Ο Γιάννης Τσαρούχης αριστερά και Φώτης Κόντογλου δεξιά σαν δόκιμοι μοναχοί, καλογεράκια, στα Μετέωρα το 1932 (φωτ. Περικλής Παπαχατζηδάκης). Ανάμεσά τους, στο κάτω μέρος, διακρίνεται εικόνα, αντίγραφο του Τσαρούχη, σε ιδιωτική συλλογή.

«Ο Κόντογλου με αποπήρε και μού 'πε καθαρά ότι τον απογοήτευσα: "Μού 'παν ότι ήσουν ένα παιδί γεννημένο στον Πειραιά. Νόμιζα ότι ήσουν λαϊκό παιδί που σχεδιάζει καράβια και καραγκιόζηδες. Και βλέπω ένα πληροφορημένο παιδί που ξεσηκώνει τα φιγουρίνια του Παρισιού», λέει ο Τσαρούχης.²⁰ Τα λόγια του Κόντογλου στάθηκαν η αφορμή για τον αναπροσανατολισμό του Τσαρούχη προς την ελληνική λαϊκή τέχνη. Τότε ο Τσαρούχης έπεσε και πάνω στον Βέλμο. Ο Νίκος Βέλμος (1890-1930) —το επώνυμο είναι ευφάνταστο ψευδώνυμο του Νίκου Βογιατζάκη από το μικρό όνομα του ινδάλματός του στο θέατρο, του

Σαίξπηρ— υπήρξε μέσα στις δεκαετίες του 1910 και του 1920 ιδιότυπος λόγιος, ηθοποιός, εκδότης του καυστικού περιοδικού *Φραγκέλιο* από το 1926 έως το 1929 και ιδιοκτήτης της αίθουσας τέχνης Άσυλον Τέχνης, μιας από τις πρώτες στο κέντρο της Αθήνας, στην αρχή της Πλάκας, στην οδό Ναυάρχου Νικοδήμου 21, όπου στεγαζόταν το σπίτι του.²¹ Ο Τσαρούχης αλλού λέει ότι γνώρισε τον Κόντογλου το 1927, μέσω της φίλης του, ζωγράφου Κατίνας Λάσκαρι, η οποία είχε παντρευτεί τον εκδότη του περιοδικού *Νεοελληνικά Γράμματα* και συγγραφέα Δημήτρη Φωτιάδη (1898-1988), και αλλού το 1928, όταν πήγε με τον αδελφό του

Γιάννη Τσαρούχη, Άγιος Γεώργιος Τροπαιοφόρος, 1933, αβγοτέμπερα σε μουσαμά, 65 x 46 εκ., ιδιωτική συλλογή· το έργο που οικειοποιήθηκε ο Φώτης Κόντογλου.

Φράγκου Κατελάνου, Άγιος Γεώργιος Τροπαιοφόρος, 1548, νωπογραφία, Μετέωρα, καθολικό Μονής Βαρλαάμ· το πρότυπο που αντέγραψε ο Γιάννης Τσαρούχης.

Μάριο (1912-1992) να δει την έκθεση εκατόν δώδεκα σχεδίων και τριών γύψινων προπλασμάτων του Χαλεπά στο Άσυλον Τέχνης. Το 1928 ο Τσαρούχης θα λάβει μέρος στην έκθεση Ασπούδαχτων Καλλιτεχνών στο Άσυλον Τέχνης. Στο Φραγκέλιο του Βέλμου βλέπει ο Κόντογλου μακέτα του για τις Φοίνισσες του Ευριπίδη, που δημοσιεύτηκε στην *Εστία* και το 1930 έγχρωμη στον ενδέκατο τόμο του *Εγκυκλοπαιδικού Λεξικού Ελευθερουδάκη*, με τη μεσολάβηση του Κόντογλου, ο οποίος εργαζόταν στην εικονογράφηση του λεξικού.²² Ζήτησε από τον Τσαρούχη να γίνει μαθητής του, με τον όρο να μην ξαναδεί όμως τον Βέλμο, με τον οποίον είχε διαρρήξει τις σχέσεις του... Ο Τσαρούχης γράφει αργότερα: «Η Βυζαντινή Τέχνη αντιπροσώπευε για μένα το συνδυασμό της ζωγραφικής με καθαρό χρώμα και οργανω-

μένες χρωματικές κλίμακες και του φωτοσκιασμένου σχεδίου. Μια ζωγραφική που ερχόταν κατευθείαν απ' την ελληνιστική παράδοση, όσες ανατολίτικες επιδράσεις κι αν είχε. Ο Κόντογλου, μ' όλη τη γοητεία του και τις εμπνεύσεις του και την προσωπικότητά του, δεν ενδιαφερόταν για το καθαρά ζωγραφικό μέρος. Ήταν ένας θαυμαστός εικονογράφος».²³ Αυτή η κρίση του Τσαρούχη έχει ομολογουμένως ειδικό βάρος για την περαιτέρω πορεία του Κόντογλου και την τεχνοϊστορική αξιολόγησή της. Το 1932 ο Κόντογλου ζωγραφίζει το εσωτερικό του σπιτιού του στην οδό Βιζυηνού 16, στη συνοικία Κυπριάδου,²⁴ είδος σύνοψης του συνεχούς της φυλής μας, με συμβούλους του τον φίλο του, βυζαντινολόγο Ανδρέα Ξυγγόπουλο (1891-1979),²⁵ τον ζωγράφο Κώστα Καραγατσίδα (1877-1965)²⁶ και τη διευθύντρια του καταστήμα-

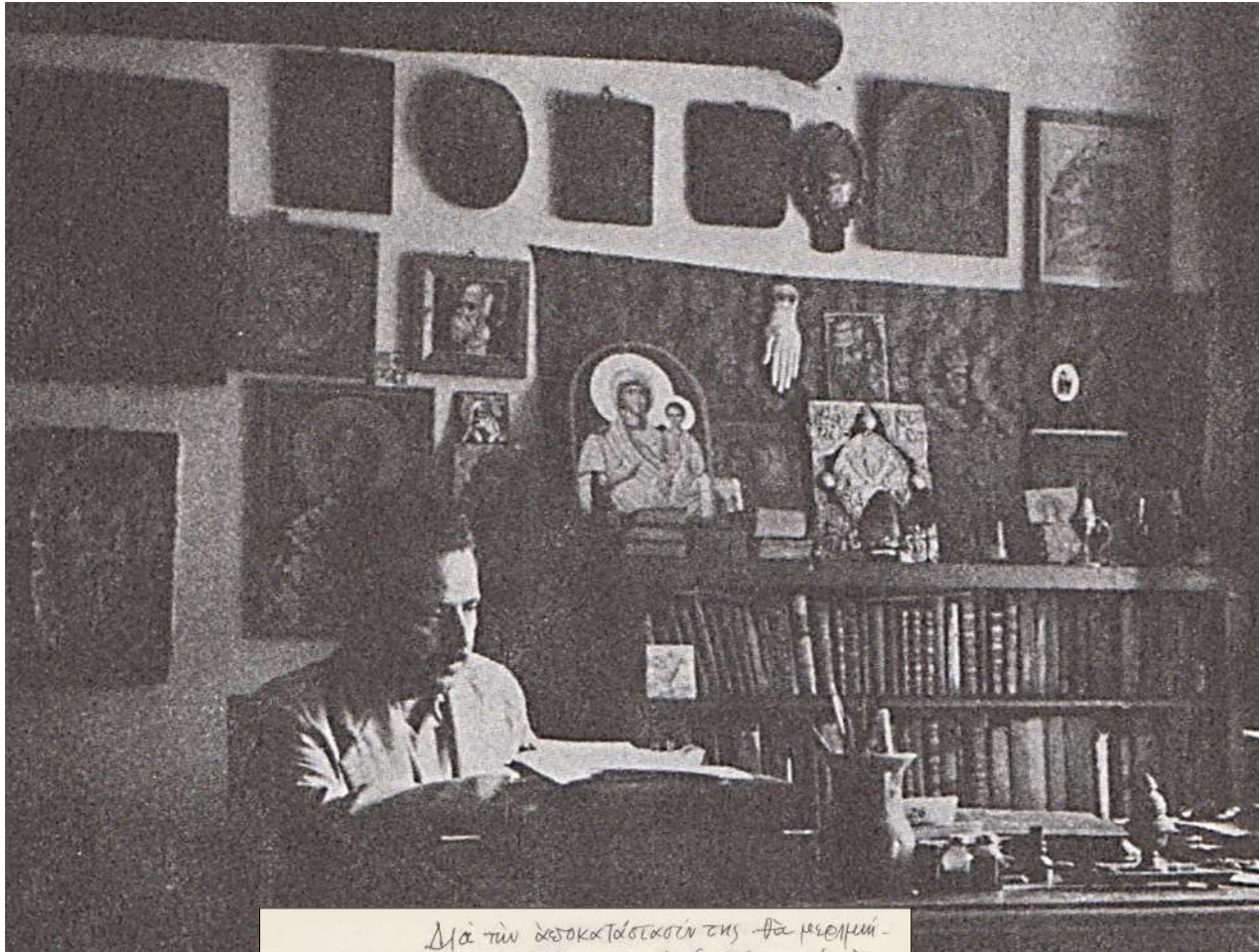

Αντίγραφο της τοιχογραφίας της Γεννήσεως από την Περίβλεπτο του Μυστρά, έργο Φώτη Κόντογλου (περ. Νεοελληνικά Γράμματα, τχ. 213, 28 Δεκεμβρίου 1940).

τους Λαϊκές Τέχνες, συγγραφέα και φωτογράφο Έλλη Παπαδημητρίου (1906-1993).²⁷ Το σπίτι έγινε σε σχέδια του αρχιτέκτονα μηχανικού Κίμωνα Λάσκαρι (1905-1978).²⁸ Η ανθρώπινη συμπεριφορά, σε συνδυασμό με τις οικονομικές δυσκολίες που αντιμετωπίζει, τον απογοητεύουν. Το 1933 γράφει σε επιστολή του προς τον τότε υπουργό Οικονομικών στην κυβέρνηση Παναγή Τσαλδάρη, τραπεζίτη και συλλέκτη Σπυρίδωνα Λοβέρδο (1874-1936): «Κύριε Λοβέρδε, Προ μήνες που με πάψανε από το Μουσείο [ενν. το Βυζαντινό και Χριστιανικό] γιατί είμαι μαλλιάρος και τουρκομερίτης, δε μπόρεσα να σας πλησιάσω. Σας ευχαριστώ ωστόσο, γιατί φροντίσατε, όπως μου είπαν, για μένα, μα ο Υπουργός της Παιδείας είτανε αγύριστο κεφάλι, παρ' ότι μου υποσχέθηκε. Κ' εγώ, ψωροπερίφανος, δε θέλησα να ξαναπάγω. [...] Σας κράζω "εκ βαθέων". Σήμερα περίμενα στον προθάλαμό σας μια ώρα, μα ένα σωρό θρεμμένοι άνθρωποι έπρεπε να σας δουν, κ' εγώ καθόμουνα σε μια γωνιά και τους κοίταζα που πιάνανε τα ξύλινα αγάλματα, τα παλιά μεταξωτά, σαν να μη νοιώθανε τι χρειάζονται αυτά τα παλιά πράγματα. Όλοι μου λέγανε τότε που αναλάβατε το Υπουργείο πως θα μπορούσα να βελτιώσω τη θέση μου στο Μουσείο, αλλά αντιθέτως βρίσκομαι όξω. Πέρσυ το χειμώνα με φωνάξαν και οργάνωσα το Κοιπτικό Μουσείο του Καΐρου. Το διώξιμό μου είνε η αναγνώριση από τους ομοφύλους μου αυτής της τιμής».²⁹ Και το

1936, σε άλλη επιστολή του, αυτήν προς τον φίλο του, λογοτέχνη Κωστή Μπαστιά (1901-1972) προσθέτει: «Καιρό τώρα περνώ μια ζωή όχι δύσκολη, μόνο φοβερή. Μήνες τώρα δεν έχω δουλειά. Κανένας απ' όσους βλέπω εδώ γύρω μου δε βρίσκονται στο χάλι μου. Όλοι έχουνε δυσκολίες, μα ποιος ζη σαν κ' εμένα, από το τίποτα;».³⁰ Το 1936-37 καθαρίζει τοιχογραφίες στον Μυστρά.³¹ Το 1937 λέει: «Στο κάθε τι που γράφω είτε ζωγραφίζω απάνω στο χαρτί, στο πανί και στο ξύλο βάζω ένα σταυρό πάντα».³² Το 1938-40 κοσμεί με τοιχογραφίες του σε βυζαντινότροπο ύφος, οι οποίες έχουν ως θέματά τους μυθολογικά και ιστορικά πρόσωπα, το Δημαρχείο Αθηνών.³³ «Μερικοί θάλεγαν πως ο κ. Κόντογλου επιτηδεύεται μέσα σ' ένα κύκλο ζωγραφικής νεκρό για τη σημερινή αντίληψή μας. Βέβαια αυτοί δε θάχαν καθόλου άδικο, αν ο κ. Κόντογλου δεν κατώρθωνε ν' αγαπήσει με τόσο πάθος τη βυζαντινή τεχνοτροπία και να μας δίνει μ' αυτή έργα τόσο ζωντανά όσο ζωντανά ήσαν στην εποχή τους και τα έργα των Βυζαντινών ζωγράφων».³⁴

Η δεκαετία που ακολουθεί, αυτή του 1940, σηματοδοτεί την επίδοση του Κόντογλου στη θρησκευτική ζωγραφική για ναούς της Αττικής, αλλά και συγγραφική δραστηριότητα. Το 1945 παίρνει βοηθό του τον Πάντο (Παντελή) Οδάμπαση (1905-1977),³⁵ εκ χωριού Χουδίου Νικομηδείας, που γράφει: «Σαν Μικρασιάτης και εγώ (από την

Ο Φώτης Κόντογλου στο γραφείο του, στην οδό Γαβριηλίδου 39 (συνοικία Κυπριάδου), το 1949.

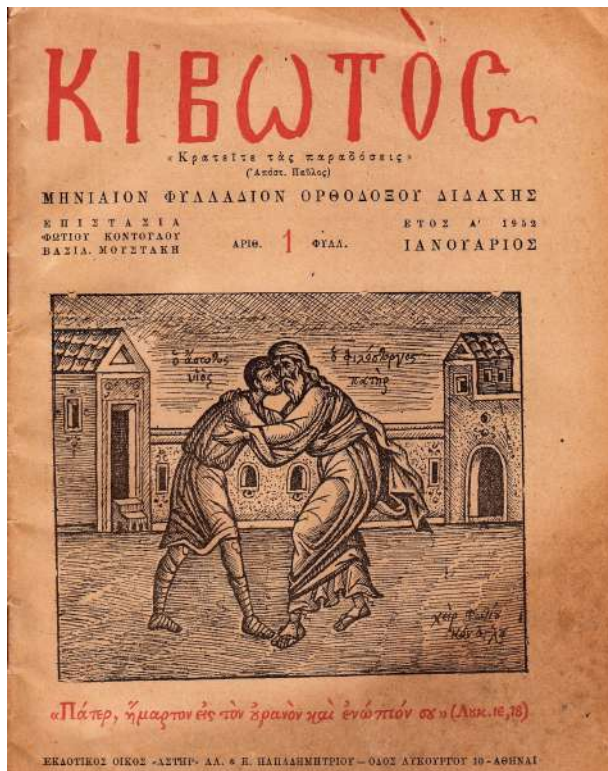
Διά των αποκατάστασίν της θα μεριμνήσωμεν, ὥστε νὰ συντελέσωμεν καὶ ἡμεῖς κατὰ τὸ δόξαν ἄλλα, δυστυχῶς, τὰ ἤθη ἐμολύνθησαν, ἴδωτε ἐδῶ εἰς τὴν Βαβυλωνίαν τὴν ἁμαρτανῶν καὶ μοιχαλίδων. Δὲ γυναικίς, διὰ τὰ ἀποσοχρῶσεν τῶν ἀνδρῶν ξεγυμνῶνται ἀναίδειᾷ καὶ ἀπειφρόνται ὡς νὰ μὴ συμβαίη τίποτε. Κόρει μὲ οὐμογενεαυῶν ἀναβροφῶν καὶ ἀπρόβουτων παταγῶν ὡς εἰ κοικὴ γυναικίς. Ἀπὸ αὐτῶν τὸν κανόνα τῶν ἐπιφοιτῶν δὲ ἀφαιρῶνται οὗτοι οἱ πλεῖστοι τῶν ζωγράφων, καὶ ἀκόμη τῶν χαρτογράφων. Ἄλλὰ τὰ φροντισόμεν καὶ γὰρ ἔτι εἶνε δόξαν.

Επιστολή του Φώτη Κόντογλου προς τον αρχιδιάκονο αιογράφο Δημήτριο Ζ. Κασόλα (1875-1964), περί το 1955, χαρακτηριστική του συντηρητικού ήθους του (Οκτώ γράμματα του Φώτη Κόντογλου στον Δημήτριο Κασόλα, εισαγωγή - επιμέλεια - σχόλια Ακακίας Κορδόση, Ιερή Πόλη Μεσολογγίου 2002).

Βιθυνία), ἐνωθα πάντα πως με συνέδεε μαζί του ἀκόμα και το ἴδιο το χῶμα, το χῶμα της εὐλογημένης ἐλληνικῆς Ανατολῆς. [...] Ἀνάμεσα στ' ἄλλα, ἐργάσθηκα και στην ἰσθόρηση που ἔκανε της μικρῆς ἐκκλησίας του Ἁγίου Ἀνδρέα, στην οδὸ Λευκωσίας. Τὶ ωραίες ἀναμνήσεις ἔχω ἀπὸ ἐκεῖνη τη δουλειά, που ἦταν ἀληθινὴ μυσταγωγία! Πῶς ν' ἀπολησμονήσω τις ψαλμωδιές που κάναμε, ἐκεῖνος ψέλνοντας και ἐγὼ κρατώντας του το ἴσο, ἀνεβασμένοι στη σκαλωσιά! Τὶ κατάνυξη εἶχαν ἐκεῖνες οἱ ὥρες! Δεν εἶναι ἀνάμνηση αὐτά. Εἶναι ζωντανὸ παρόν. [...] Το ἐργαστήρι, στο σπῖτι του, ἐμοιάζε με παρεκκλήσι. Ἦταν στολισμένο με παλιὰ βιβλία λειτουργικά, Ευαγγέλια, Μηναιά, Παρακλητικές και ἄλλα. Ἀκόμα και ἓνα ἅγιο λειψανο εἶχε. Ἐνα οστάριο της Ἁγίας Παρασκευῆς, που φυλαγόταν, σαν σε θήκη, στο κάλυμμα ἐνός παμπάλαιου Ευαγγελίου. Ὁ χῶρος μοσχομύριζε ἀπὸ λιβάνι, καντήλια ἦταν πάντα ἀναμμένα». ³⁶ Το 1949 ο

Κόντογλου συνεργάζεται ως εικονογράφος με το περιοδικό *Ἑλληνικὴ Δημιουργία* του Σπύρου Μελά (1882-1966), ὅπου γνωρίζει τον θεολόγο και λογοτέχνη Βασίλη Μουστάκη (1920-1984), ³⁷ μετέπειτα, τα χρόνια 1952-54, συνεργάτη του στο περιοδικό *Κιβωτός* του ἐκδοτικοῦ οἴκου Ἀστῆρ των ἀδελφῶν Παπαδημητρίου, του Ἀλέξανδρου (1900-1986) και του Ευάγγελου (1903-1985). ³⁸

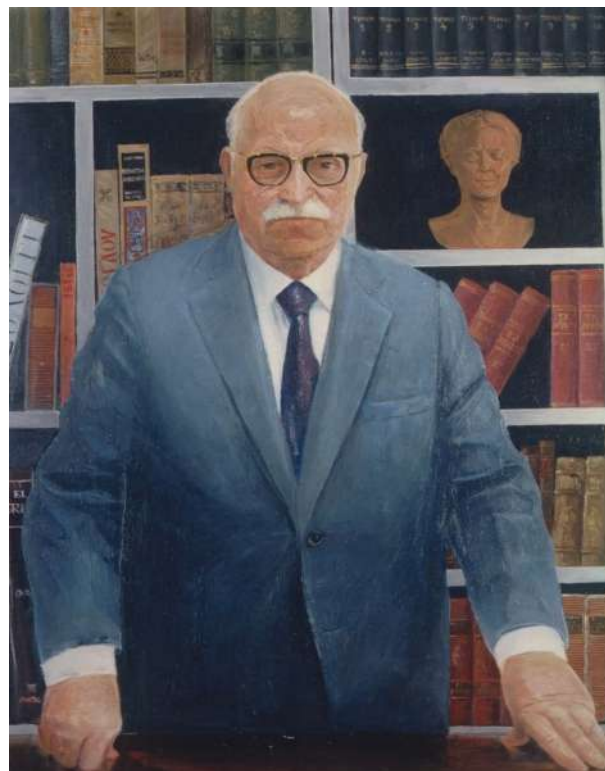
Στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 συνεχίζει να ἱστορεῖ ναοὺς σε ὅλη την Ἑλλάδα, να γράφει και να εικονογραφεῖ. Με τον Οδᾶμπαση και με ἓναν ἄλλο Μικρασιάτη (ἀπὸ το Βοϊνάκι Ερυθραίας) μαθητῆ του, τον Γιάννη Τερζῆ (1912-1987), ³⁹ ζωγραφίζει το 1952 στο Μανδράκι της Ρόδου τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου. ⁴⁰ Στις ἀρχές της δεκαετίας του 1950 ξεκινά η συνεργασία του με τον Ἀστῆρα των Παπαδημητρίου· πανθομολογεῖται ὅτι διαμόρφωσε την αἰσθητικὴ του ἐκδοτικοῦ οἴκου. ⁴¹ Τον καταλαμβάνει ζηλωτικὸς φανατισμὸς ἀντιδυτικὸς χαρα-

Εξώφυλλο του πρώτου τεύχους του περ. Κιβωτός (1952) με έργο του Φώτη Κόντογλου.

κτῆρα,⁴² που τον φέρνει γλωσσικά σε ένα μικτό γλωσσικό ιδίωμα καθαρεύουσας και δημοτικής («[...] ακούει μέσα του τη γλώσσα των νοικοκυραίων της Ανατολής»);⁴³ Δημοσιεύονται άρθρα του για διάφορα πνευματικά ζητήματα στις εφημερίδες *Ελευθερία* και *Ορθόδοξος Τύπος*. Το 1960 τιμάται με το βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών για το έργο του *Βίβλος καλουμένη Εκφρασις, ἡγουν ἱστορησις της Παντίμου Ορθοδόξου Αγιογραφίας*, και με τον Ταξιάρχη του Φοίνικος. Το 1963 παίρνει το έπαθλο Πουρφίνα της Ομάδας των Δώδεκα για το βιβλίο *Το Αἶβαλί η πατρίδα μου* και στις 24 Μαρτίου 1965 η Ακαδημία Αθηνών τού απονέμει το Εθνικό Αριστείο Γραμμάτων και Καλών Τεχνών.⁴⁴

Ο Κόντογλου, με τον καιρό, «έγινε τέκνον της Εκκλησίας»,⁴⁵ πύκνωσε τις επαφές του με εκκλησιαστικούς. Μέσα στον ζηλωτικό συντηρητισμό του, κατηγορεί κάθε δυτική μίμηση. Απορρίπτει οτιδήποτε «φράγκικο», και το μοντέρνο μακιγιάζ.⁴⁶ Τη δυτικοευρωπαϊκή ζωγραφική τη βλέπει σαρκική, κοσμική· την ορθόδοξη τη θεωρεί καταναυκτική, λειτουργική.⁴⁷ καταδικάζει και την τετράφωνη δυτική μουσική, επειδή τέρπει την ακοή, ενώ η μονοφωνική βυζαντινή μουσική τονίζει τον λόγο.⁴⁸ Ψέλνει⁴⁹ μάλιστα με το αφτί του, χωρίς γνώση της βυζαντινής παρασημαντικής, κατά το λεγόμενο πολιτικό ύφος, θαυμαστής πρωτοφαλών: του Εμμανουήλ Γ. Βαμβουδάκη (1884-1959),⁵⁰ του

Προσωπογραφία του εκδότη Αλέξανδρου Παπαδημητρίου από τον Χρόνη Μπότσογλου (1941) στα γραφεία του Αστέρου. Πίσω του διακρίνεται το βιβλίο Μνήμη Κόντογλου (1975), έκδοση του Αστέρου και terminus post quem για την προσωπογραφία.

Θεοδώρου Γ. Χατζηθεοδώρου (1893-1985),⁵¹ του Γεωργίου Βιγγάκη (1915-1981) και του Κωνσταντίνου Ρουσσινόπουλου (1895-1956).⁵²

Κλείνοντας αυτήν την προσέγγισή μας στον εικαστικό Κόντογλου, μνημονεύουμε την άποψη του Τσαρούχη: «Ο Κόντογλου, μ' όλη τη γοητεία του και τις εμπνεύσεις του και την προσωπικότητά του, δεν ενδιαφερόταν για το καθαρά ζωγραφικό μέρος. Ήταν ένας θαυμαστός σχεδιαστής εικονογράφος».⁵³ Δεν έλειψαν συνεργασίες του Κόντογλου με διευθυντές εκδοτικών οίκων και εκδότες για ποικίλες εικονογραφήσεις: τον Κίμωνα Ι. Θεοδωρόπουλο (1889-1957) του Πυρσού, τον Κωνσταντίνο Σαραντόπουλο (1895-1972) του Βιβλιοπωλείου της Εστίας, τον Κωστή Μπαστιά και τον Βασίλειο Μαλατάκη (π. 1870-μετά το 1929) της Πολυβιοτεχνικής, τον Αριστείδη Ν. Μαυρίδη (1903-1997) της *Φιλολογικής Πρωτοχρονιάς*, τον πρώην περιπτερά και νηματέμπορο Σπύρο Γ. Νικολόπουλο (π. 1900-μετά το 1945), τον Παναγιώτη Πουλόπουλο (1903-1993) του Πήγασου, τον Αλέκο Πατσιφά (1912-1981), τον Αντώνη Βουσβούνη (1918-1980), τον Μάριο Τσαρούχη και τον Δημήτριο(;) Βλασσόπουλο (π. 1915-μετά το 1972)⁵⁴ του Γλάρου, τον Γιώργο Πεχλιβανίδη (1904-1996) της Ατλαντίδος, τον Γ. Δ. Κυπραίό (π. 1920-μετά το 1972) των Κυκλάδων, και τον Αθανάσιο Μαρτίνο (1907-1985) της *Θρησκευτικής και Ηθικής Εγκυκλοπαιδείας*.⁵⁵

Από τη βράβευση του Φώτη Κόντογλου με το Εθνικό Αριστείο Γραμμάτων και Καλών Τεχνών στην Ακαδημία Αθηνών στις 24 Μαρτίου 1965. Στο κέντρο ο ίδιος, αριστερά ο εκδότης του Αλέξανδρος Παπαδημητρίου, δεξιά το μέλος της Ακαδημίας Αθηνών, καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Παναγιώτης Μπρατσιώτης (1889-1982).

Ο Ιωάννης Μ. Παναγιωτόπουλος (1901-1982) γράφει για τον Κόντογλου: «Ήταν ένα “άλλο” ανθρώπινο τοπίο, ένα τοπίο απόμερο, μοναχικό, αν όχι ασκητικό, γεμάτο παλιές μελαχρινές εικόνες, αναθυμιάσεις λιβανωτού, αυστηρές και καταλυτικές ψαλμωδίες. [...] Τον έστειλε η Ορθοδοξία της Ανατολής, για να σημάνει την παρουσία της και τη δύναμή της, για να δείξει πως μπορεί να υπάρχει ακόμα».⁵⁶ Και ο φίλος του Κόντογλου Κωστής Μπαστιάς προσθέτει, με συναισθηματική υπερβολή: «Ο Κόντογλου είναι θαυμαστός! Στάθηκε τύπος, έδωσε ύφος, αποκάλυψε πίστη και συνέπεια

απίθανη. Στάθηκε ξαφνική εκτόνωση οξυγόνου όταν ο τόπος ασφυκτιούσε από κίβδηλα πνευματικά νομίσματα».⁵⁷

Ως παρακαταθήκη ακούγονται μέχρι σήμερα τα λόγια του μικρόσωμου Αϊβαλιώτη τόσο για τον γραπτό όσο και για τον ζωγραφικό λόγο: «Οι πιο πολλοί άνθρωποι απ’ όσους κάνουν τέχνη είναι άνθρωποι συνηθισμένοι, της σειράς. Πρέπει να έχεις ύφος και χωρίς να γράφεις, ώστε, αν λάχει να γράφεις, να γίνεις συγγραφέας. Μα θέλει και ρώτημα πως, για να κάνεις τέχνη, πρέπει να έχεις καττίς ιδιαίτερο ως άνθρωπος;».⁵⁸

ABSTRACT

The Secret Garden of Fotis Kontoglou Images

Dimitris Pavlopoulos

Associate Professor in History of Art

Faculty of History and Archaeology, National and Kapodistrian University of Athens, Greece

Themes in Archaeology Magazine 2017, 1(2): 212 -223

Fotis Kontoglou, apart from his well-known prose writing, translating, wall and icon painting, was also an important illustrator of publications from the 1920s until the end of his life in 1960s. In this article we are briefly presenting the most important stations of his long artistic creation, both his secular and his religious work, while an aspect of his relationship with his young apprentice Yannis Tsarouchis is revealed so far: the appropriation by Kontoglou of paintings made by Tsarouchis' disciple in the 1930s. This appropriation, a really strange page in the History of Modern Greek Art, revealed for the first time by Tsarouchis in a documentary about his life many decades later and after Kontoglou died!

Key words: Fotis Kontoglou, Yannis Tsarouchis, painting, illustration, appropriation, History of Modern Greek Art

Σημειώσεις

* Το κείμενο βασίζεται εν πολλοίς σε διάλεξη στην Αίθουσα Αναστάσιος Γ. Λεβέντης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (Κυδαθηναίων 11), με προβολή διαφανειών, στις 17 Ιουνίου 2016. Μετά από το πέρας της, ακολούθησε συναυλία της ορχήστρας μαθητών του Μουσείου Ελληνικών Λαϊκών Μουσικών Οργάνων στον κήπο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Η διάλεξη αποτελούσε συνδιοργάνωση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών και του Μουσείου Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτήν τον διευθυντή του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, καθηγητή κύριο Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη και τη διευθύντρια του Μουσείου Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, καθηγήτρια κυρία Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου. Το ίδιο θέμα αποτέλεσε ανακοίνωση στο επιστημονικό συμπόσιο *Ανασκαφή και Έρευνα XI. Από το ερευνητικό έργο του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης*, στο αμφιθέατρο Άλκης Αργυριάδης (κεντρικό κτήριο του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών), στις 6 και 7 Απριλίου 2017.

1. Μακρινή, αναγόμενη στα χρόνια των Ορλωφικών, καταγωγή του Κόντογλου, από την Αρκαδιά, τη σημερινή Κυπαρισσία, δεν θα πρέπει να αποκλειστεί. Βλ. Διονύση Πιπταρά, περ. *Τριφυλλιακή Εστία*, τχ. 28, Ιούλιος-Ιούλιος 1979, σ. 225· τχ. 48, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1982, σ. 563-570· Ιωάννη Μ. Χατζηφώτη, *Δέντρο αγλαόκαρπο. Νέα μελετήματα για τη ζωή και το έργο του Φώτη Κόντογλου*, Αθήνα χ.χ. [1988], σ. 26-37.
2. Η χρονολογία γεννήσεως του Κόντογλου κυμαίνεται μέσα σε αυτήν την τριετία. Βλ. και επιστολή του ερευνητή φιλόλογου Αθανασίου Γ. Τσερνόγλου (1927-2003) προς τον μελετητή του Κόντογλου Ι. Μ. Χατζηφώτη (1944-2006), η οποία δημοσιεύεται στο βιβλίο του Χατζηφώτη *Δέντρο αγλαόκαρπο*, ό.π., σ. 43. Σε ερωτηματολόγιο της Εθνικής Πινακοθήκης και Μουσείου Αλεξάνδρου Σούτζου ο ίδιος δηλώνει και το 1896, χρονολογία που δέχεται και ο εκδοτικός οίκος Αστήρ στις εκδόσεις έργων του Κόντογλου. Βλ. Νίκου Ζία, *Φώτης Κόντογλου ζωγράφος*, Αθήνα 1991, 2015, σ. 15· Θανάσης Θ. Νιάρχου, «Βιοχρονολογία», *Μνήμη Κόντογλου. Δέκα χρόνια από την κοίμησή του. Κείμενα για το πρόσωπο και το έργο του με εικόνες & σχέδια του ίδιου*, φροντίδα Κώστα Ε. Τσιρόπουλου, Αθήνα 1975, χ.σ. [11].
3. Δημήτρη Παυλόπουλου, «Από το βλοημένο μαντήρι στην αμαρτωλή Βαβυλώνα. Η καλλιτεχνική δημιουργία του Φώτη Κόντογλου», περ. *Βιθυνιακά Χρονικά*, τχ. 18, Ιανουάριος-Μάρτιος 2017, σ. 5-7.
4. Φώτη Κόντογλου, *Το Αϊβαλί η πατρίδα μου*, Αθήνα 2009, σ. 11.
5. Ι. Μ. Χατζηφώτη, ό.π., σ. 42.
6. Νίκου Ζία, ό.π., σ. 48.
7. Δημήτρη Παυλόπουλου, «Οι εικονογραφίες του Κόντογλου», *Φώτης Κόντογλου. Από τον «Λόγο» στην «Έκφραση». Με ζωγραφίες και με πλουμίδια απ' το χέρι του ίδιου του συγγραφέα*, επιμέλεια Χρήστος Φ. Μαργαρίτης, Αθήνα 2015, σ. 208.
8. Για το Άγιον Όρος και την απόδοσή του από Έλληνες ζωγράφους και χαρακτές βλ. Δημήτρη Παυλόπουλου, «Το Άγιον Όρος στην ελληνική τέχνη», *Το Άγιον Όρος στην ελληνική τέχνη*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Μάρκος Καμπάνης, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2007, σ. 13-30. — Πολλά χρόνια αργότερα, το 1956 εκδίδονται δύο συλλεκτικά λευκώματα (*Μανουήλ Πανοσέλης* και *Βυζαντινά Μνήμια Αττικής και Βοιωτίας*) με αντίγραφα του ζωγράφου και συντηρητή Φώτη Ζαχαρίου (1909-2001). Βλ. και Δημήτρη Παυλόπουλου, «Φώτης Ζαχαρίου. Από των επιγείων εις τα επουράνια», *Φώτης Ζαχαρίου. Άθως: Αποτυπώσεις και μνήμες*, Άγιον Όρος 2002, σ. 26, 28 30. Στο εκδοτικό σημείωμα του δεύτερου λευκώματος σημειώνεται ότι δεν προτιμήθηκε η φωτογραφική μηχανή (οι καιροί είχαν αλλάξει...), επειδή «δύσκολα μπορεί να δώσει τη θερμότητα και την καλλιτεχνική συγκίνηση που εκφράζει το ευαίσθητο χέρι του ζωγράφου».
9. Για τη μέθοδο χάραξης αυτή βλ. Δημήτρη Παυλόπουλου, *Χαρακτική - Γραφικές Τέχνες. Ιστορία - Τεχνικές - Μέθοδοι - Γλωσσάρια Όρων*, Αθήνα 2011, σ. 68-69.
10. Μίλητη Παρασκευαΐδη, «Η πρώτη έκθεση του Φώτη Κόντογλου στην Μυτιλήνη τον Ιούλιο του 1922», περ. *Αιολικά Γράμματα*, τχ. 154-155, Απρίλιος-Μάιος 1996, σ. 196-200.
11. Christophe Pollet, *Les gravures d'Etienne Delaune (1518-1583)*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Στρασβούργου, Στρασβούργο 1995, Κατάλογος II, σ. 578-607· *Saur Allgemeines Künstlerlexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, τ. 25, Μόναχο-Λειψία 2000, σ. 398-399 (George A. Wanklyn). — Ως προς τη γονιμοποίηση των χαλκογραφιών του Etienne Delaune στο σώμα της μεταβυζαντινής ζωγραφικής βλ. Γιάννη Ρηγόπουλου, «Η επίδραση των χαρακτικών του Etienne Delaune στον Θεόδωρο Πουλάκη, τον Κωνσταντίνο Κονταρίνη, τον Δημήτριο Φωσκάλη, τον Νικόλαο Λαμπέτη, τον Γεώργιο Καστροφύλακα και άλλους», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. Θ', *Ι Διεθνές Πανότιο Συνέδριο, Κέρκυρα, 30 Απριλίου - 4 Μαΐου 2014*, II. *Ιστορία - Εκκλησία - Ιστορία της Τέχνης*, Κέρκυρα 2016, σ. 665-682 (και σε ανάπτυξη). Ευχαριστώ και από εδώ τον πλέον ειδήμονα ως προς το θέμα των επιρροών της φλαμανδικής χαρακτικής στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, τον αγαπητό συνάδελφο κύριο Γιάννη Ρηγόπουλο για την υπόδειξη.
12. Διαμαντή Καραβόλα, «Φιλική Εταιρία, Φραγκέλι, Ελληνικά Γράμματα. Οι παραγωγικές εμπλοκές του Φώτη Κόντογλου στα φιλολογικά περιοδικά της δεκαετίας του '20», *Φώτης Κόντογλου*, ό.π., σ. 177-184· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Οι εικονογραφίες του Κόντογλου», ό.π., σ. 210.
13. Σοφίας Ζουμπουλάκη, «Ο Φώτης Κόντογλου στα Ελληνικά Γράμματα», *Φώτης Κόντογλου*, ό.π., σ. 185-192.
14. Ευάγγελου Ν. Μόσχου, «Το αφιέρωμα: Φώτης Κόντογλου», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 1515, 15 Αυγούστου 1990, σ. 1060· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 211.
15. Νίκου Ζία, ό.π., σ. 39.
16. Μολονότι ο ίδιος σε χειρόγραφο αυτοβιογραφικό σημείωμά του (βλ. Αγάπης Καρακατσάνη, «Φώτης Κόντογλου (1896:-1965)», *Οι Έλληνες ζωγράφοι*, τ. 2: *20ός αιώνας*, Αθήνα 1975, σ. 212, 230, σημ. 2· αναδημοσίευση: *Φώτης Κόντογλου*, κείμενα Αγάπη Καρακατσάνη - Ράλλης Κοψιδής, Αθήνα 2006, σ. 13, 133, σημ. 2 [Τα Νέα. Οι Μεγάλοι Έλληνες Ζωγράφοι. Πινακοθήκη του Νέου Ελληνισμού]) αναφέρει ανάμεσα στα έργα του «λιθογραφίες, ξυλογραφίες», πρέπει να καταλήξουμε ότι τις σχεδίασε μόνο χωρίς να τις χαράξει, δεδομένου ότι τις ξυλογραφίες του σε όρθιο ύψος για δύο βιβλία του τις δεκαετίες του 1930 και του 1940 τις χάραξαν ο ευρισκόμενος στην Ελλάδα Γερμανός ζωγράφος-χαρακτήρας Klaus Vrieslander (1909-1944) του πρώτου και ο ζωγράφος-χαρακτήρας Γιάννης Μόραλης (1916-2009) του δεύτερου —τις τύπωσε ο Μόραλης στο Εργαστήριο Χαρακτικής του Γιάννη Κεφαλληνού στην Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών (*Τζούλιο Καΐμη. Ένας αποσιωπημένος. Μαρτυρίες και κρίσεις. Το ζωγραφικό έργο του. Επιλογή από άρθρα του (1928-1976)*, επιμέλεια Μισέλ Φάις, Αθήνα 1994, σ. 33) —, ενώ τις λιθογραφίες του με κραγιόνι για την ποιητική συλλογή του φίλου του, νομικού Λάμπη Χρονόπουλου (1922-2010) *Γ' άστρο του χειμώνα* το 1944 τις «τράβηξε» ο Ατταλειώτης τυπογράφος-εκδότης Γιώργος Γεχλιβανίδης (1904-1996). Βλ. και «Λιθογραφίες Κόντογλου», περ. *Συλλογές*, τχ. 340, Νοέμβριος 2013, σ. 1401· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 212, 213.
17. *Φώτης Κόντογλου. Εν εικόνι διαπορευόμενος, Εκατό χρόνια από την γέννηση και τριάντα από την κοίμησή του*, επιμέλεια Ιωσήφ Βιβλιάκης, Αθήνα 2005 (*Με αφορμή τα σαραντάχρονα από την κοίμησή του*), σ. 25.
18. Γιάννης Τσαρούχης, *Σπουδή για πορτραίτο*, σενάριο - σκηνοθεσία - φωτογραφία Δημήτρη Βερνίκου, 2009. Η ταινία γυρίστηκε το 1979-81. Ο Τσαρούχης λέει ότι κινάνα του Αγίου Γεωργίου, η οποία είχε παρουσιαστεί στην έκθεση *Φώτης Κόντογλου* στην Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο Αλεξάνδρου Σούτζου το 1978, την είχε εκείνος φιλοτεχνήσει, με βάση τοιχογραφία του μεταβυζαντινού ζωγράφου Φράγκου Κατελάνου από τη Μονή Βαρλαάμ στα Μετέωρα. Δεδομένου ότι ο Τσαρούχης είχε συνοδεύσει τον Κόντογλου στα Μετέωρα το 1932, πρόκειται για αβγοτέμπερα σε μουσαμά (άλλοτε στη συλλογή Άλκη Κοτζάμπαση), από το 1933 (βλ. και τον κατάλογο της έκθεσης, σ. 18, αρ. 66). Η εικόνα, με τιμή εκτίμησης από τον οίκο δημοπρασιών Βέργου 10.000,00-15.000,00 €, πουλήθηκε σε δημοπρασία του 26.000,00 € (*Νεοελληνική Ζωγραφική. Φιλελληνικά - Ιστορικά αντικείμενα, Ζάππειο Μέγαρο, 21 Μαΐου 2016*, Αθήνα 2016, σ. 14-15, αρ. 6· «Πίνακες ζωγραφικής (τιμές)», περ. *Συλλογές*, τχ. 376, Νοέμβριος 2016, σ. 1260). Ο Τσαρούχης είχε φιλοτεχνήσει και τη προσωπογραφία της συγγραφέως Έλλης Αλεξίου (1894-1988), έργο που βρισκόταν στο σπίτι της. Χρόνια μετά, η Αλεξίου ζήτησε από τον Τσαρούχη να την υπογράψει. Την έβγαλε από την κορνίζα της, έσβησε την υπογραφή του Κόντογλου και έβαλε τη δική του... Βλ. *Ιωάννης Τσαρούχης υπό Αλεξίου Σαββάκη*, Αθήνα 1993, σ. 204.
19. *Μνήμη Κόντογλου*, ό.π., σ. 132· αναδημοσίευση: Γιάννη Τσαρούχη, *Έλληνες ζωγράφοι*, Αθήνα 2003, σ. 100· Θανάσης Θ. Νιάρχου, *Καθάπερ φερομένης βιαίας πνοής. Με δώδεκα σχέδια του Γιάννη Τσαρούχη*, προλογίζουν Άννα Συνοδίου - Παναγιώτης Τέτσης, Αθήνα 2009, σ. 90.
20. Γιάννη Τσαρούχη, «Ζωγραφική αυτοβιογραφία», περ. *Η Λέξη*, τχ. 7, Σεπτέμβριος 1981, σ. 529· αναδημοσίευση: του ίδιου, *Αγαθόν το εξομολογείσθαι*, πρόλογος Μάριος Πλωρίτης, επιλογος Θανάσης Θ. Νιάρχου, Αθήνα 2018, σ. 242· Γιάννη Τσαρούχη (1910-1989), *Ζωγραφική*, Αθήνα 1990, σ. 22· *Γιάννης Τσαρούχης. Εικονογράφηση μιας αυτοβιογραφίας*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Νίκη Γρυπάρη (με τη συνεργασία της Λίλης Πεζανού), Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2017, σ. 44/1.
21. Νίκου Λογοθέτη, *Νίκος Βέλμος (1890-1930). «Ο υιός της απωλείας»*, Αθήνα 2016, σ. 135-146.
22. Γιάννη Τσαρούχη, *Αγαθόν το εξομολογείσθαι*, ό.π., σ. 243· Γιάννη Τσαρούχη (1910-1989), ό.π., σ. 23-24.
23. Γιάννη Τσαρούχη (1910-1989), ό.π., σ. 31· *Ιωάννης Τσαρούχης υπό Αλεξίου Σαββάκη*, ό.π., σ. 215.
24. Νέστορα Μάτσα, «Το σπίτι του Κόντογλου», περ. *Κριτικά Φύλλα*, τ. Δ', τχ. 22-23, Απρίλιος-Μάιος 1975, σ. 195-198· Φραντζή Κ. Φραντζοκάκη, «Ο κόσμος του Κόντογλου ιστορημένος πάνω σ' ένα φρέσκο. Μετά από περιπέτειες, θα εκτεθή, τον Νοέμβριο, στην Εθνική Πινακοθήκη», περ. *Ζυγός*, τχ. 31, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1978, σ. 10-12.

25. Μαζί με τον Ξυγγόπουλο, με τον Τσαρούχη και με τον εβραϊκής καταγωγής ιδίτυπο λόγιο και ζωγράφο Τζούλιο Καίμη (1897-1982), συγχάζουν στο κέντρο Ταύγετος της οδού Δύρου, στην Ομόνοια, για να ακουσιμένη Ρόζα Εσκεναζίου (1883-87/90/95/97-1980) να τραγουδάει και να χορεύει —όμως ο Κόντογλου θεωρεί τα τραγούδια αυτά πολύ αναϊδή. Βλ. Ρόζα Εσκεναζίου, *Αυτά που θυμάμαι*, επιμέλεια Κώστα Χατζηδούλη, Αθήνα 1982, σ. 23· Γιάννη Τσαρούχη, «Για το ζεϊμπέκικο», *Τσαρούχης. Ζεϊμπέκικα και μερικά άλλα*, κατάλογος έκθεσης, Γκαλερί Ζουμπούλακη, Αθήνα 1982· αναδημοσίευση: του ίδιου, *Αγαθόν το εξομολογείσθαι*, ό.π., σ. 269· [Μαρίας Καραβία.] «Σημειωμάτριο», εφ. *Η Καθημερινή*, 8 Μαρτίου 1982· αναδημοσίευση: της ίδιας, *Ο στοχαστής του Μαρουσιού. Συνεντεύξεις με τον Γιάννη Τσαρούχη*, Αθήνα 1989, σ. 35· *Ιωάννης Τσαρούχης υπό Αλεξίου Σαββάκη*, ό.π., σ. 219-222· Μαρίας Καραβία, ό.π., σ. 124, 130· *Τζούλιο Καίμη*, ό.π., σ. 40.
26. Μίλητ Παρασκευαΐδη, ό.π., σ. 199-200· του ίδιου, «Η λεσβιακή τέχνη και ο ζωγράφος της Θράκης, της Λέσβου και της Χίου Κώστας Καραγασιδής (1877-1965)», περ. *Μυτιλήνη. Λεσβιακά Γράμματα - Τέχνη*, τ. 4, 1991, 118-133.
27. Γιάννη Τσαρούχη (1910-1989), ό.π., σ. 28· *Ιωάννης Τσαρούχης υπό Αλεξίου Σαββάκη*, ό.π., σ. 208· Ιωάννας Πετροπούλου, «Αρχείο Έλλησ Παπαδημητρίου. Μικρός Οδηγός Πλεύσης. Κατάλογος», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. Β', 1999-2000, σ. 269-338· της ίδιας, «Έλλησ Παπαδημητρίου, Σμύρνη 1906 - Αθήνα 1993. Από τη μαρτυρία του ενός στη μαρτυρία των πολλών», *Αρχειοτάξιο*, τχ. 4, Μάιος 2002, σ. 68-94· Ευγένιου Δ. Ματθιόπουλου, «[“Ελληνικές Τέχνες Α.Ε.”] Ασπιόμεσ και παράδοση: ένας γάμος από έρωτα ή από συμφέρον;», *Ελευθέριος Βενιζέλος και πολιτιστική προοπτική, Πρακτικά Συμποσίου*, 21-22 Νοεμβρίου 2008, Μουσείο Μπενάκη, Κτήριο Οδού Πειραιώς, Αθήνα - Χανιά 2012, σ. 112, σημ. 3.
28. Ερρίκου Κ. Φραντζισκάκη, «Το σπίτι του Κόντογλου», *Συγός*, τχ. VIII, Σεπτέμβριος 1965, σ. 58-62· Νίκου Ζία, ό.π., σ. 56-62· Κώστα Νίτσου, «Κίμων Λάσκαρις. Ένας εραστής του θεάτρου», περ. *Θέατρο*, τ. ΣΤ', τχ. 33, Μάιος-Ιούνιος 1973, σ. 41-47.
29. Η επιστολή βγήκε σε πρόσφατη δημοπρασία του οίκου δημοπρασιών Βέργου (*Σπάνια Βιβλία, Χειρόγραφα, Έγγραφα, Χαρακτικά, Ξενοδοχείο Athens Plaza*, 22 Μαρτίου 2017, Αθήνα 2017, σ. 40-41, αρ. 183).
30. Γιάννη Κ. Μπασιά, *Ο Κωστής Μπασιάς στα χρόνια του Μεσοπολέμου. Μεσοπόλεμος - Κατοχή - Απελευθέρωση*, τ. Β': *Βιβλιογραφία*, Αθήνα 1997, σ. 407, 408· *Βέργος. Σπάνια Βιβλία, Χειρόγραφα, Έγγραφα & Χαρακτικά, Ξενοδοχείο Athens Plaza, Πέμπτη 23 Ιουνίου 2016*, Αθήνα 2016, σ. 41, αρ. 166.
31. *Μνήμη Κόντογλου*, ό.π., σ. 15 (Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος).
32. Άλκη Ι. Αγγέλογλου, «Πορτραίτα συγγραφέων μεταπολεμικής γενεάς. Φώτης Κόντογλου», περ. *Νεοελληνικά Γράμματα*, τχ. 49, 6 Νοεμβρίου 1937, σ. 14.
33. Ιούλιου Καίμη, «Καλές Τέχνες: Τοιχογραφίες της Δημαρχίας του Φ. Κόντογλου», περ. *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, τχ. 1, Ιανουάριος 1940, σ. 22-23 (αναδημοσίευση: *Τζούλιο Καίμη. Ένας αποσιωπημένος*, ό.π., σ. 183-185)· Νίκου Λ. Φορόπουλου, «Ο Κόντογλου ως χριστιανός φιλόσοφος», περ. *Κριτικά Φύλλα*, ό.π., σ. 264· Νίκου Ζία, ό.π., σ. 85-101· Βασιλείου Χ. Πετράκου, «Οι Έλληνες του '21 και τα Μνημεία», περ. *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, τ. 61, 2004, σ. 23-24, σημ. 34.
34. [Ερρίκου Κ. Φραντζισκάκη.] «Οι τοιχογραφίες του νέου Δημαρχείου. Γουναρόπουλος, Κόντογλου», περ. *Τέχνη*, τχ. 2, 5 Φεβρουαρίου 1938, σ. 3.
35. Το επώνυμο Οδάμπασης προέρχεται από την τουρκική λέξη odabaşı, που σημαίνει τον υπεύθυνο αίθουσας, τον αρχιθαλαμηπόλο. Βλ. Γιάννη Τζέμου, *Τα ελληνικά επώνυμα τουρκικής προέλευσης*, Αθήνα 2013, σ. 172 [*Τα Νέα. Τα μυστικά των ονομάτων*]. Για τον αιογράφο Παντελή (Πάντο) Οδάμπαση βλ. Αρχιμανδρίτη Χρυσόστομο Μουστάκα (1918-2000), «Είς μνημόσυνον... Παντελής Οδάμπασης, Αιογράφος», εφ. *Ορθόδοξος Τύπος*, τχ. 302, 20 Ιανουαρίου 1978 (αναδημοσίευση: περ. *Βιθυνιακά Χρονικά*, τχ. 19, Απρίλιος-Ιούνιος 2017, σ. 5-6)· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Από το βλογομένο μαντρί στην αμαρτωλή Βαβυλώνα. Η καλλιτεχνική δημιουργία του Φώτη Κόντογλου», ό.π., τχ. 18, Ιανουάριος-Μάρτιος 2017, σ. 5-6· Επιχάριτος Β. Μιχαηλίδου, «Ο Πάντος Οδάμπασης των Βιθυνών, μια μορφή βγαλμένη από τα Συναξάρια», περ. *Βιθυνιακά Χρονικά*, τχ. 19, ό.π., σ. 4.
36. *Μνήμη Κόντογλου*, ό.π., σ. 225, 226.
37. Ευάγγελου Ν. Μόσχου, «Το δεκαπενθήμερο. Τα γεγονότα και τα ζητήματα: Βασίλης Μουστάκης», περ. *Νέα Εστία*, τχ. 1380, 1 Ιανουαρίου 1985, σ. 60-61· αναδημοσίευση: του ίδιου, *Αποδημίες και σκιαγραφίες. Μικρά μελετήματα της εξόδου για δικούς μας λογοτέχνες, επιστήμονες και καλλιτέχνες*, Αθήνα 2001, σ. 26-29.
38. Δημήτρη Παυλόπουλου, «Οι εικονογραφίες του Κόντογλου», ό.π., σ. 214, 215.
39. *Ο Φώτης Κόντογλου και οι μαθητές του Πέτρος Βαμπούλης, Κώστας Γεωργακόπουλος, Γεώργιος Γλιάτσας, Νίκος Εγγονόπουλος, Ράλλης Κοψιδής, Βασίλειος Λέπουρας, Κωνσταντίνος Ξυνοπούλου, Γιάννης Τερζής, Γιάννης Τσαρούχης, Γιώργος Χοχλιάδης*, κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Μιχαήλ Αγγελάκης - Έλλησ Καπλάνη Κοκκίνη, Δημοτική Πινακοθήκη Θεσσαλονίκης - Casa Bianca, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 107.
40. Αρχιμανδρίτη Χρυσόστομο Μουστάκα-Ροδίου, *Απομνημονεύματα. Αυτοβιογραφικά σημειώματα, οδοιπορικά ιστορικού, ποιμαντικά ανέκδοτα και άλλα παράδοξα και ψυχοφειλή διηγήματα*, Αθήνα 1988, σ. 87· Νίκου Ζία, ό.π., σ. 123-124· Μιχαήλ Ασφενταγιά, «Ο Φώτης Κόντογλου στα Δωδεκάνησα: Η παρουσία του στον Ι. Ν. Ευαγγελισμού Ρόδου», Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Θεολογική Σχολή - Τμήμα Θεολογίας, *Γ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης (Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 22-24 Νοεμβρίου 2013)*, Πρακτικά, επιμέλεια Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου, Σταύρος Μαμαλούκος, Δημήτρης Παυλόπουλος, Αχιλλέας Χαλδαιάκης, Αθήνα 2015, σ. 667-680.
41. *Μνήμη Κόντογλου*, ό.π., σ. 5 (Πρόλογος των εκδοτών), 211 (Βασίλειος Πέντζας)· Κωνσταντίνου Καβαρνού, *Συνανήσεις με τον Κόντογλου*, Αθήνα 1985, σ. 176· Δημήτρη Παυλόπουλου, ό.π., σ. 208.
42. Ερρίκου Κ. Φραντζισκάκη, ό.π., σ. 61-62· *Μνήμη Κόντογλου*, ό.π., σ. 15, 16 (Ιωάννης Ν. Θεοδωρακόπουλος), 19, 22 (Τάκης Κ. Παπατσώνης), 27 (Ιωάννης Μ. Παναγιωτόπουλος), 50 (Βασίλειος Μουστάκης), 68-69 (Παντελής Β. Πάσχος), 71 (Ματθαίος Μουντές), 84-94 (Αλέξανδρος Καλόμοιρος), 96-97, 104-105 (Νικόλαος Δ. Τριανταφυλλόπουλος), 124 (Jean de Gaigneron), 183 (Έλλησ Αλεξίου· αναδημοσίευση: της ίδιας, *Έλληνες Λογοτέχνες [Δοκίμια 1]*, πρόλογος-επιμέλεια Θάνος Φωσκαρίνης, εισαγωγή Ευγενία Ζήκου, Αθήνα 1982, σ. 62), 191-192 (Κίμων Λάσκαρις), 201-202 (Κορνήλιος Διαμαντούρος), 216-217 (ηγούμενος Παντελεήμων), 227-228 (Ιωάννης Παλαμίδης)· Στρατή Δούκα, *Ενθυμήματα από δέκα φίλους μου*, Αθήνα 1976, σ. 23· Δημήτρη Παυλόπουλου, «Από το βλογομένο μαντρί στην αμαρτωλή Βαβυλώνα. Η καλλιτεχνική δημιουργία του Φώτη Κόντογλου», ό.π., σ. 6.
43. *Μνήμη Κόντογλου*, ό.π., σ. 61 (Γιώργος Ιωάννου).
44. «Επαξία τιμή εις τον συνεργάτην μας κ. Φώτην Κόντογλου», εφ. *Ορθόδοξος Τύπος*, τχ. 51, Απρίλιος 1965.
45. Γιάννη Τσαρούχη, *Έλληνες ζωγράφοι*, ό.π., σ. 104.
46. «Το μακιγιάζ», περ. *Φραγκέλιο*, τχ. 9, 12 Φεβρουαρίου 1927, σ. 1-2 (αναστατική επανέκδοση: περ. *Ο Φαρφουλάς*, τχ. 19-20-21, Νοέμβριος [Φθινόπωρο] 2016, σ. 33-34).
47. Βλ. κείμενά του στην εφ. *Ελευθερία* (22 Οκτωβρίου 1950) και στην εφ. *Ορθόδοξος Τύπος* (τχ. 26-27, Φεβρουάριος-Μάρτιος 1963· τχ. 51, Απρίλιος 1965· τχ. 81, Νοέμβριος 1967· τχ. 84, Φεβρουάριος 1968 (αναδημοσιεύσεις τους: Κώστα Ε. Τσιρόπουλου, *Χριστιανικό Συμπόσιο*, τ. II, 1967, σ. 47-50· Κωνσταντίνου Π. Καβαρνού, *Ο Φώτιος Κόντογλου περί βυζαντινής εικονογραφίας και μουσικής. Εκλεκτά κείμενα του Κόντογλου συγκεντρωμένα και διατεταγμένα μετά πρόλογου, σημειώσεων, εκλεκτών εικόνων και ευρετηρίων*, Αθήνα 2001, σ. 13-20, 29-40, 54-55)· *Μνήμη Κόντογλου*, ό.π., σ. 127-130 (Jean de Gaigneron)· Αναστάσιου Κ. Ορλάνδου, «Η συμβολή του Κόντογλου στην Ορθόδοξη ιστορία των εκκλησιών μας», περ. *Κριτικά Φύλλα*, ό.π., σ. 117-118· Θεόδωρου Ξύδη, «Ο βυζαντινός Κόντογλου», περ. *Κριτικά Φύλλα*, ό.π., σ. 132-134· Κωνσταντίνου Καβαρνού, «Ο Κόντογλου και η Βυζαντινή Τέχνη», ό.π., σ. 147-150· Λίτσας Ι. Χατζηφώτη, «Η μεταβυζαντινή τέχνη του Φώτη Κόντογλου», ό.π., σ. 157-159· Ευάγγελου Ν. Μόσχου, «Φώτης Κόντογλου (Το πνεύμα και η παράδοση της Ορθοδοξίας)», ό.π., σ. 258-261· Κωνσταντίνου Π. Καβαρνού, *Ο Φώτιος Κόντογλου περί βυζαντινής εικονογραφίας και μουσικής. Εκλεκτά κείμενα του Κόντογλου συγκεντρωμένα και διατεταγμένα μετά πρόλογου, σημειώσεων, εκλεκτών εικόνων και ευρετηρίων*, Αθήνα 2001, σ. 13-20, 29-40, 54-55). Για μια κριτική θεώρηση της αντιδυστικής στάσης του Κόντογλου βλ. Γιάννη Ρηγόπουλου, «Ο Φώτης Κόντογλου και η δικτική τέχνη», περ. *Φιλολογική*, τχ. 137, Οκτώβριος-Νοέμβριος-Δεκέμβριος 2016, σ. 26-37.
48. Βλ. επιστολή του δημοσιευμένη στον *Ορθόδοξο Τύπο* (τχ. 99, 20 Μαρτίου 1969· τχ. 100-101, 30 Απριλίου 1969· τχ. 102, 20 Μαΐου 1969· τχ. 103, 10 Ιουνίου 1969· αναδημοσίευση: Κωνσταντίνου Π. Καβαρνού, ό.π., σ. 65-77).
49. *Μνήμη Κόντογλου*, ό.π., σ. 180-181 (Έλλησ Αλεξίου· αναδημοσίευση: της ίδιας, *Έλληνες Λογοτέχνες*, ό.π., σ. 58).
50. *Μνήμη Κόντογλου*, ό.π., σ. 37 (Νίκος Εγγονόπουλος), 225 (Παντελής Οδάμπασης)· Νικόλαου Β. Τωμαδάκη, «Αμνημόσιος από τον Κόντογλου», περ. *Κριτικά Φύλλα*, ό.π., σ. 121-122. — Βλ. και Φίλιππου Αθ. Οικονόμου, *Βυζαντινή Εκκλησιαστική Μουσική και Ψαλμωδία — Ιστορικομουσικολογική Μελέτη—*, τ. Β', Αίγιο 1994, σ. 91-92. Επίσης βλ. Φλώκρας Κρητικού, «Εμμανουήλ Βαμβουδάκης (1884-1959): Προσέγγιση και αποτίμηση του έργου του», Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών - Θεολογική Σχολή - Τμήμα Θεολογίας, *Γ' Επιστημονικό Συμπόσιο Νεοελληνικής Εκκλησιαστικής Τέχνης*, ό.π., σ. 915-936.
51. Γεωργίου Α. Τσατσαρώνη Φωκαέως, «Επιφυλλίδες του Ορθόδοξου Τύπου: Θεόδωρος Γ. Χατζηθεοδώρου. Μουσικοδιδάσκαλος - Μουσουργός - Πρωτοψάλτης», *Ορθόδοξος Τύπος*, τχ. 669, 18 Οκτωβρίου 1985· Φίλιππου Αθ. Οικονόμου, ό.π., σ. 348.
52. Κωνσταντίνου Καβαρνού, ό.π., σ. 155. — Βλ. και Φίλιππου Αθ. Οικονόμου, ό.π., σ. 97-98, 292.
53. Γιάννη Τσαρούχη, ό.π., σ. 31.
54. Με το ονοματεπώνυμο αυτό εμφανίζεται τη δεκαετία του 1970 τυπογράφος στην οδό Μενάνδρου 77 (*Εμπορικός & Επαγγελματικός Οδηγός Γραφικών Τεχνών Επεξεργασίας & Παραγωγής Χάρτου & Ομοτέχνων Εμπορικών-Τεχνικών Επαγγελμάτων*, έκδοση-επιμέλεια Νίκος Κοτορόδης, Αθήνα 1972, σ. 45).
55. Δημήτρη Παυλόπουλου, «Ο Φώτης Κόντογλου και οι εκδότες του», περ. *Φιλολογική*, ό.π., σ. 23-25.
56. *Μνήμη Κόντογλου*, ό.π., σ. 24.
57. «Ο Κωστής Μπασιάς σχολιάζει την πνευματική επικαιρότητα: Ο Φώτης Κόντογλου. Πελαγίσιο αγέρι που γκρέμισε τα σαθρά στην πνευματική ζωή», εφ. *Η Βραδυνή*, 26 Αυγούστου 1971.
58. Άλκη Ι. Αγγέλογλου, ό.π., σ. 12.